

Faxriddin Mamanosirov

Toshkent islom instituti "Hadis va Islom tarixi"
kafedrası katta o'qituvchisi
111, Zarqaynar, Toshkent, O'zbekiston
E-mail: faxriddinmuhammadnosir@gmail.com
ORCID: 0009-0004-4011-2602

https://doi.org/10.57033/Peshqadam_Karvoni-2026/1/15

ANVARSHOH KASHMIRIYNING "SAHIHI BUXORIY"NI SHARHLASHDAGI O'ZIGA XOS YONDASHUVLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Anvarshoh Kashmiriyning hadis istelohlari borasida bir qancha o'ziga xos qarashlari, "Sahihi Buxoriy" va "Sunani Termiziy"ni sharhlash asnosida keltirgan dalillari yoritilgan. Bundan tashqari, uning mutavotir xabar va uning turlari haqida e'tiborga molik fikrlari; bu boradagi olimning fikri muhaddislar qarashlaridan farqlanishi, xususan, muhaddislar nazdidagi mutavotir xabar "yolg'onga kelishib olishi imkonsiz holatdagi ko'p kishilar bir-biridan rivoyat qilgan xabar", deya bergan ta'riflari, mutavotirning lafziy va ma'naviy mutavotir bo'lishi haqidagi taqsimotlari Anvarshoh Kashmiriy nazdida bir qancha qo'shimcha va qaydlarga egaligi bayon qilingan.

Kalit so'zlar: "Sahihi Buxoriy", "Sunani Termiziy", mutavotir xabar, lafziy va ma'naviy mutavotir, tabaqadagi mutavotir, amaldagi mutavotir, muhaddislar bilan faqihlar qarashlari orasini neytrallashtirish.

Abstract. This article examines several distinctive views of Anwar Shah Kashmiri regarding hadith terminology, as well as the arguments and evidence he presented in his commentaries on Sahih al-Bukhari and Sunan al-Tirmidhi. In addition, the article discusses his noteworthy views on mutawatir reports and their various types. Particular attention is paid to the fact that the scholar's understanding of mutawatir reports differs from the views of hadith scholars (muhaddithun). Specifically, the article explains the definition given by hadith scholars, according to which a mutawatir report is "a report transmitted by a large number of people from one another in such a manner that it is impossible for them to have agreed upon a lie." It also discusses the classification of mutawatir reports into verbal (lafzi) and meaning-based (ma'navi) forms, and explains that, in Anwar Shah Kashmiri's view, this classification contains several additional qualifications and considerations.

Keywords: Sahih al-Bukhari, Sunan al-Tirmidhi, mutawatir report, verbal and meaning-based mutawatir, mutawatir in a tabaqah (generational level), mutawatir in practice, reconciliation of the views of hadith scholars and jurists.

KIRISH

XIX asrga kelib barcha diniy fanlarda, xususan, hadis ilmida ham uyg'onish yuz berdi. Nuriddin Itr bu asrlardagi uyg'onish va uning asoslari haqida quyidagilarni aytadi: "Bu asrlarda islom olami davlatlarining sharq-u g'arb bilan bog'liqligi kuchaydi. Bundan ham yomoni, islom davlatlari mustamlakachi va buzg'unchi davlatlar qarshiliklari va hujumlariga uchradi. Bu omillar barcha ijtimoiy va iqtisodiy sohalarga zarar keltirdi. Xususan, ijtimoiy-diniy soha jiddiy qarshilikka uchradi. O'z navbatida bu sunnat to'g'risidagi shubhalar paydo qilish va uning ilmiy mezonlariga buzg'unchi tushunchalarni kirgizishga urinishni paydo qildi. Vaziyatni yaxshi baholagan olimlar sunnatni himoya qilish va u boradagi shubhalarga asosli raddiyalar berish maqsadida asarlar ta'lif qila boshladilar. Yangi uslubda hadis ilmiga oid kitoblarni yozib, chop qildilar. Bu esa hadis ilmidagi yangi uyg'onish davrini tashkil etdi" (Nuriddin Itr, 1997:70).

Olimning bu gaplaridan islom olamining boshqa davlatlar bilan bog'liqligi ortishi, shuningdek, mustamlakachi davlatlarning hujumlari va uning ortidan diniy manbalar borasida shubhalar paydo qilishga urinishidan iborat salbiy jarayon ilmiy sohada ijobiy ma'nodagi yangi davr boshlanishiga turtki bo'ldi. Shuningdek, oxirgi asrlarda dinni noto'g'ri tushunish, uning asoslarini xato talqin qilish paydo bo'la boshladi. Natijada, ayrim joylarda oddiy xalq orasida davlat miqyosidagi ichki ziddiyatlarni keltirib chiqardi. Bu o'z navbatida musulmonlarni bo'linishiga olib keldi.

Mazkur muammolarni chuqur tahlil qila olgan musulmon olimlari ularni hal qilishga bel bog'lab, g'arb tomondan kirib kelayotgan diniy masalalardagi shubhalarga, shuningdek, hadislarni noan'anaviy sharhlab, ziddiyat keltirib chiqarayotgan bemazhablarning qarashlariga shar'iy manbalarni to'g'ri talqin qilish orqali raddiya berishga kirishdilar. O'z navbatida ikkinchi shar'iy manba bo'lmish hadislarni sharhlash, ular borasidagi mazhab olimlari qarashlari va dalillarini chuqur bayon qilish zaruriy ishga aylanib ketdi. Natijada, eng ishonchli hadis kitobi bo'lmish "Sahihi Buxoriy" asarini sharhlash birinchi o'rinni egalladi. Oxirgi ikki asrda "Sahihi Buxoriy"ning o'ziga ellikdan ortiq sharh va xoshiyalar yozilgan.

Bu davrda turli yurtlardagi olimlar "Sahihi Buxoriy" ustida tadqiqotlar bilan shug'ullangan bo'lsalar-da, Misr va Hindiston olimlari mazkur yo'nalishda peshqadamga aylandilar. Xususan, Misr va islom olamining g'arbidan bo'lgan olimlar Abdulloh ibn

Hijoziy Sharqoviy (1738–1813), Hasan I'dviy Hamzoviy (1807–1887), Valiyulloh Dimantiy (1818–1888), Umar ibn Abdulloh Dog'istoni (1848–1921), Abdurrahim ibn Anbar Tahtoviy (vaf. 1945), Mustofa Muhammad Umora (vaf. 1922), Muhammad Fuad Abdulboqiy (1882–1967), Abduljalil Iso (1888–1981), Abu Shuhba Muhammad ibn Muhammad (1914–1983), Abdussalom ibn Muhammad (1909–1988), Abduloliy Ahmad Abduloliy (1920–1995), Musa Shohin Loshin (1920–2009), Ahmad Umar Hoshim (1941–) va boshqa musanniflarning “Sahihi Buxoriy” borasidagi mehnatlari alohida e'tiborga molik.

Shuningdek, XIX–XX asrda Hind va Sind diyoridan chiqqan Shoh Valiyyulloh Dehlaviy (1703–1762), farzandi Abdulaziz Dehlaviy (1746–1823), Muhammad Qosim Nonutaviy (1832–1880), Rashid Ahmad Ganguhiy (1829–1905), Mahmud Hasan Devbandiy (1851–1920), Ashraf Aliy Tahonaviy (1863–1943), Zafar Ahmad Tahonaviy (1892–1974), Shabbir Ahmad Usmoniy (1887–1949), Husayn Ahmad Madaniy (1879–1957), Shafe' Usmoniy (1897–1976), Muhammad Zakriyo Kandehlaviy (1898–1982), Rashid Ahmad Ludyanaviy (1922–2002), Taqiy Usmoniy (1943–) va boshqa olimlarning “Sahihi Buxoriy” borasidagi sharhlari va tadqiqotlari shuhrat qozongan. Ayniqsa, Anvarshoh Kashmiriy (1875–1933) tomonidan “Sahihi Buxoriy” sharhlanishi tom ma'noda yangi davrni boshlab bergan. Zero, olimning “Fayzu-l-Boriy sharhu Sahihi-l-Buxoriy” asarida ixtilofli masalalarning chuqur tahlil qilinishi va ularga juda osonlik bilan yechim berilishi barchani lol qoldirgan. Sharh o'zidagi bir qancha xususiyatlar e'tiboridan oxirgi asrlarda yozilgan eng yaxshi sharhlardan biri, deb e'tirof qilingan.

Kashmiriy hazratlari qalamiga mansub “Fayzu-l-Boriy ala Sahihi-l-Buxoriy” asari Imom Buxoriyning “Sahih” kitobini har tomonlama jamlagan sharhdir. Bu kitobda boshqa kitoblarda topilmaydigan daqiq ma'lumotlar bor. Bu kitob Kashmiriy “Sahihi Buxoriy” darsini o'tayotgan vaqtida aytgan ma'lumotlaridan jamlangan.

ASOSIY QISM

“Sahihi Buxoriy”ning shorihi o'laroq, Anvarshoh Kashmiriy hadis ilmi istilohlari borasida ham yetuk olim bo'lgan. Chunki hadis to'plamlariga sharh, hoshiya yozgan va bu borada tadqiqotlar olib borgan deyarli barcha olimlar hadis ilmi istilohlari borasida ham chuqur malaka egasi hisoblanadi. Bu esa ikki yo'nalishning ildizi bir ekanligini ko'rsatadi. Olimlar hadis ilmi istilohiga turlicha ta'rif bergan bo'lib, ularning mashhuri Ibn Akfoniya tegishli. U mazkur ilmga: “Bu Rasululloh sallollohu alayhi vasallamning

so'zlari va qilgan ishlarini uzluksiz sanad bilan rivoyat qilishni bilish va U zotning so'z va fe'llarini o'zlashtirish hamda tahrirlashni o'rganishdir" (Akfoni, 2012:102), deb ta'rif bergan.

Ibn Akfoniyning bu ta'rifidan hadis ilmi istilohlari fanida Payg'ambar sallollohu alayhi vasallamning so'zlari va qilgan ishlari nima ekanligi, ular bizgacha yetib kelishi jihatidan necha turga bo'linishini bilish va sanadning uzluksizligi tushunchasi, uning shartlarini aniqlash va ularning lafzlarini ma'lum shartlar asosida o'zlashtirish, tahrirlash va unga xato kirib qolishdan ehtiyot qilish va rivoyat qilish asoslarini o'rganish asosiy obyekt ekanligi ma'lum bo'lmoqda.

Anvarshoh Kashmiriyning hadis ilmi istilohlari borasida bir qancha o'ziga xos qarashlari bo'lib, ularni asosan "Sahihi Buxoriy" va "Sunani Termiziy"ni sharhlash asnosida keltirgan.

Uning mutavotir xabar va uning turlari borasidagi qarashi e'tiborga molikdir. Bu boradagi olimning fikri muhaddislar qarashlaridan farqlanadi.

"Mutavotir" so'zi arab tilida ismi foil bo'lib, "tavotur" so'zidan olingan va "ketma-ket kelish" ma'nosini bildiradi. Istilohdagi ta'rif esa quyidagicha: "U – ko'pchilik tomonidan rivoyat qilingan xabar bo'lib, odatda, mazkur roviylarning yolg'onga kelishib olishlari mumkin emas" (Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, 2011:29).

Muhaddislar mutavotirga: "Mutavotir – bu yolg'onga kelishib olishi imkonsiz holatdagi ko'p kishilar bir-biridan rivoyat qilgan xabardir", deb ta'rif beradilar (Nuriddin Itr, 1997:404). Shuningdek, mutavotirning turlari haqida shunday deydilar: "Mutavotir xabar ikkiga bo'linadi: lafziy mutavotir va ma'naviy mutavotir. Zero, ko'pchilik rivoyat qilayotgan xabarning matni bir xil bo'lsa lafziy mutavotir bo'ladi. Ammo turli rivoyatlardagi xabarning faqat mazmunidagina bir xillik bo'lib, matnida farqli bo'lsa ma'naviy mutavotir deyiladi" (Nuriddin Itr, 1997:405-406).

Muhaddislar bergan ta'rifdan mutavotir bu yolg'onga kelishib olish imkonsiz bo'lgan adadda va holatdagi ko'p kishilar rivoyat qilgan xabardir. Bundan roviylarning juda ko'p bo'lishi va ayni vaqtda bir-birlari bilan kelishib olishlari imkonsiz bo'lishi anglashiladi.

Manbalarda xabar mutavotir bo'lishi uchun uning roviylari xoh ataylab bo'lsin, xoh qasdsiz bo'lsin, yolg'onga kelishib olishlarining imkoni bo'lmasligi kerak, deyiladi (Ali al-Qoriy, n.d.:162).

Muhaddis olimlar lafziy mutavotirga quyidagi hadisni misol qilganlar:

عن الزبير رضي الله عنه انه قال: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: فمن كذب عليّ فليتبوأ مقعده من النار (رواه البخاري)

“Zubayr roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “U kishi shunday deydi: “Men Payg‘ambar sallallohu alayhi vasallamni: ‘Kim mening nomimdan yolg‘on gapirsa, joyini do‘zaxdan tayyorlayversin’, deb aytayotgan hollarida eshitganman”. Buxoriy rivoyati (Muhammad ibn Ismoil Buxoriy, 2019:218).

O‘znavbatida ma’naviy mutavotirga duoda qo‘lni ko‘tarish, qabrazobi, Payg‘ambar sallallohu alayhi vasallamning mo‘jizalari va shu kabi hadislar turli lafzlar bilan kelsada, ammo ma’nosi bir xil bo‘lgan hadislar misol qilinadi (Nuriddin Itr, 1997:406).

Kashmiriy mutavotirni to‘rtga bo‘lib, har birini alohida nomlar bilan keltirgan bo‘lsa-da, ularning ayrimlari muhaddislar nazdidagi mutavotirning navi bilan bir xil ekanligini inkor etmagan. Xususan, sanaddagi mutavotirlikni bayon qilar ekan, bu “muhaddislar mutavotiri” deb ta’kidlab qo‘ygan (Muhammad Yusuf Bannuriy, 1969:144).

Anvarshoh Kashmiriy nazdida mutavotirning ta’rifi muhaddislar bilan bir xil bo‘lsa-da, lekin uning turlari borasida qarashi biroz farqlanadi. U mutavotirni to‘rt qismga bo‘lib, uning birinchi turi haqida shunday deydi: “Mutavotirlik goho sanad e’tiboridan bo‘ladi. Bu esa qolganlarga ham ma’lum. Misol tarzda quyidagi hadisni keltirishimiz mumkin:

من كذب عليّ متعمداً فليتبوأ مقعده من النار

[Man kazaba a’layya muta’ammidan falyatabavva’ maq’adahu minan-naari] “Kim mening nomimdan qasdan yolg‘on gapirsa, joyini do‘zaxdan tayyorlayversin” (Anvarshoh Kashmiriy, 2005:144).

Kashmiriyning gapidan bu turdagi mutavotirlik **“sanaddagi mutavotirlik”** ekanligi bilinmoqda. Uning ta’rifi bilan muhaddislarning “lafziy mutavotir”ga bergan ta’riflari qiyoslansa, ikkisi bir narsa ekanligi kelib chiqadi. Zero, buni olim keltirgan misol bilan muhaddislar keltirgan misol bir xil ekanligidan ham anglasa bo‘ladi. Ular bir narsani ikki xil ibora bilan tushuntirganlar. Muhaddislar bu tur mutavotirni lafziga urg‘u berib ta’riflagan bo‘lsalar, Kashmiriy esa sanadiga urg‘u bergan.

Mutavotirning bu turi boshqa navlariga nisbatan kam uchraydi. Hatto, Ibn Salohga ko‘ra bunga bitta-ikkita misoldan boshqa misol yo‘q. Ibn Hajar Asqaloniy buni inkor qilar

ekan, Ibn Saloh da'vo qilgandek misollar kam emasligi, uning bu fikri hadis kitoblarini to'liq o'rganmaganidan kelib chiqqanini aytadi (Ibn Hajar Asqaloniy, 2005:44).

Ibn Hajarining gapi xulosasidan muhaddislar istilohidagi "lafziy mutavotir", Kashmiriy ta'biri bilan aytganda esa "sanaddagi mutavotir" boshqa turdagi mutavotirlardan kam ekani, ammo Ibn Saloh aytganchalik bitta-ikkita emasligi kelib chiqadi.

Anvarshoh Kashmiriy mutavotirlikning ikkinchi turi haqida shunday deydi: "Goho mutavotirlik tabaqa e'tiboridan bo'ladi. Bunga Qur'onning mutavotir kelishini misol qilishimiz mumkin. Zero, U dunyoning sharqu g'arbida turli usul bilan yoyilgan. Uni hamma o'rgangan, o'qigan, yodlagan. Xullas, tumonat odam tumonat odamdan turli ko'rinishda qabul qilib olgan. Qur'on Payg'ambarimizdan boshlab insonlardan insonlarga o'tib kelar ekan, bu har bir avlodda juda ko'pchilik vositasida amalga oshgan. Qur'on Payg'ambarimizdan kelayotganida falonchi falonchidan, u esa falonchidan, degan muayyan sanadga ehtiyoj sezilmaydi" (Anvarshoh Kashmiriy, 2005:144).

Kashmiriyning so'zidan bu turdagi mutavotirga **"tabaqadagi mutavotir"** deyilishi tushunilmoqda. Kelayotgan ma'lumot juda ko'p tabaqadan tabaqaga o'tib kelishi sababidan bu nomni olgani bilinmoqda. Vaholanki, muhaddislar nazdidagi mutavotirning ikkisida ham muayyan kishilardan iborat sanad mulohaza qilinardi. "Tabaqadagi mutavotir"da esa tabaqa mulohazasi birlamchidir.

Ya'ni musulmon yurtlarda Qur'on o'qiladi, yodlanadi, odamlar yodlab ustozga topshiradi va bu butun musulmon yurtlarda deyarli bir xil ko'rinishga ega. Shuningdek, bu jarayon shu zaylda tabaqadan tabaqaga o'tib kelgan va bu bilan Qur'on Allohning kalomi ekanligi mutavotirlik bilan isbotlangan. Lekin, Qur'onning har bir oyatini qoidalar asosida o'qilishi, oyatlarni tilovat qilish ko'rinishlari va shu kabilar ustozdan-ustozga o'tishida muayyan sanad kerak bo'ladi. Xususan, sura va oyatlarini ma'lum qoidalar asosida o'qilishi, ularning hajmi va shu kabilar "sanaddagi mutavotir" bilan bilingan. Ammo uning Allohning kitobi ekanligi "tabaqadagi mutavotirlik" bilan kelgan. Bu esa bir misolda mutavotirning turli ko'rinishlari topilishi mumkinligiga dalildir. Natijada, Qur'on to'g'risida shubha paydo qilayotganlarga oson raddiya berish imkoni hosil bo'ladi.

Kashmiriyning so'zidan mutavotirning muhaddis olimlar orasida mashhur bo'lmagan turi namoyon bo'lmoqda. Zero, Kashmiriyning taqsimotidagi bu mutavotirlik "sanaddagi mutavotirlik"dan farqli o'laroq muhaddislar istilohida mutlaqo uchramaydi.

Chunki, Kashmiriyning o'zi ham uni "faqihlarning mutavotiri", deb nomlagan. Bu bilan u muhaddislar bilan faqihlar qarashlarini birlashtirayotgani va odatda ular o'rtasidagi ixtilofli masalalarga oson va ishonchli yechim berish uchun zamin tayyorlayotgani ko'rinadi (Anvarshoh Kashmiriy, 2004:40-41).

Olim mutavotirning uchinchi turi haqida quyidagilarni aytadi: "Yana **amaldagi mutavotirlik** bo'ladi. Bunga ba'zi ishlar Payg'ambarimizdan boshlab bugungi kunimizgacha amaliy tarzda mutavotir kelganini misol qilishimiz mumkin. Xususan, og'izni tozalashda misvok ishlatish bunga yorqin misoldir. Zero, misvok qilish Payg'ambarimizdan boshlab hozirgi kungacha musulmonlar orasida keng yoyilib, insonlardan insonlarga o'tib kelgan. Bu ishni har bir zamonda ko'pchilik bajargan" (Anvarshoh Kashmiriy, 2005:144).

Alloma Kashmiriyning gapidan biror bir shar'iy ishni qilish insonlar orasida keng yoyilgan bo'lishi, bu amalni qilishda bir-birlari bilan kelishib olishi imkonsiz bo'lgan adaddagi va holatdagi insonlar qatnashishi "amaldagi mutavotir" deyilishi ma'lum bo'lmoqda. Zero, bir-birlari bilan yolg'onga kelishib olishi imkonsiz darajadagi juda ko'pchilik odamlar dinga tegishli amalni qilishi uning asosi borligini bildiradi. Ayni vaqtda bu dindagi ba'zi amallarni inkor qiladigan va din borasida shubha paydo qilishga urinadiganlarga kuchli raddiya berish imkonini beradi. Darhaqiqat, bu ham Kashmiriyning o'ziga xos qarashlaridan hisoblanadi. Chunki, boshqa muhaddis olimlar orasida "amaldagi mutavotirlik" uchramaydi. Aksincha, bu faqihlar uslubi bo'lib, Kashmiriy bu bilan ikki maktabning qarashlarini bir-biriga uyg'unlashtirgan.

O'z navbatida Kashmiriy tomonidan olg'a surilgan mutavotirning bu turi bir qancha o'rinlarda fiqhiy masalalarni yechishga yordam beradi. Zero, hanafiy mazhab olimlari olgan ba'zi masalalarda boshqa mazhab olimlarining so'zlari quvvatli bo'lib ko'rinadi. Chunki, ularning qarashlari hadislarda ochiq keladi. Ammo, sahoba va tobe'inlar zamonida shu amalni ular qanday bajaraganiga qaralsa, hanafiy mazhab olimlarining so'zi kuchli ekani o'rta chiqadi. Bunga olimlar namozda "Omin"ni baland ovoz bilan aytmaslik, ruku' va sajda oldidan qo'llarni ko'tarmaslik va boshqa masalalarni misol qilib keltirganlar (Anvarshoh Kashmiriy, 2004:263).

Anvarshoh Kashmiriy mutavotirlikning to'rtinchi turi haqida quyidagicha keltiradi: "Mutavotirlikning to'rtinchi navi bu – mushtarak miqdor mutavotirligidir.

Misol tarzda Payg'ambarimizning mo'jizalarini mutavotir kelishini olishimiz mumkin. Mo'jizalarning har birini alohida olinsa, mutavotir hisoblanmaydi. Ammo, ularning barchasidagi mushtarak jihati e'tiboridan qaralsa, ya'ni ularning barchasi mo'jiza ekanligi jihatidan mutavotir hisoblanaveradi. Yana bunga Hotam at-Toyining saxiyligi to'g'risidagi rivoyatlarni misol qilish mumkin. Garchi har bir rivoyat alohida olinsa, ular mutavotir emas. Lekin barchasidagi umumiy mushtarak ma'no – saxiylilik ma'nosi e'tiboridan qaralsa mutavotir hisoblanadi" (Anvarshoh Kashmiriy, 2005:144).

Anvarshoh Kashmiriyning qarashidan bu navning nomi **"mushtarak miqdor mutavotiri"** ekani, bunda biror-bir ma'lumot turli rivoyatlar bilan kelsa, u rivoyatlarning har biri alohida olinganda mutavotir bo'lmasa-da, ulardagi mushtarak ma'no jihatidan mutavotirligi bilinadi. Bu muhaddislar nazdidagi "ma'naviy mutavotir" bilan solishtirilsa, ikkisi bir narsa ekani oydinlashadi. Chunki, ikkisining ta'rifi va misollari ularning mohiyatan bir ekanligiga dalolat qiladi.

Kashmiriyning mutavotir turlari to'g'risidagi qarashlari xulosasidan u mutavotirning yana ikki turini kashf qilganini yangilik sifatida qabul qilish mumkin. Zero, olimning qarashlari hadis istilohidagi yangi burilishni boshlab bergan. O'z navbatida olimning bu qarashlari juda ko'p ixtilofli masalalarga oson yechim berishda va ba'zi islom diniga qarshi kishilarning islom asoslari to'g'risidagi turli uydirmalarga samarali raddiya berishda faol qo'llaniladi. Shuningdek, Kashmiriy muhaddislar nazdida ma'lum bo'lgan mutavotirlik turlari bilan yangi kashf qilgan turlarini bir joyda jamlab, ularning o'zaro munosabatini ochib berishi uning hadis ilmida ulkan salohiyatga ega bo'lganidan darak beradi.

Anvarshoh Kashmiriyning "Sahihi Buxoriy"ni sharhlashda "tarojum" haqidagi qarashlari ham o'ta ahamiyatlidir.

Asarda keltirilgan tarojumlar (bob sarlavhalari) (Sayyid Abdulmajid G'ovriy, 2012:232) mazkur omillarning asosiylaridan hisoblanadi. Zero, Buxoriy tarojumlarni keltirish borasida yangi davrni boshlab bergan. Hadislardan olinadigan hukmlarni bayon qilishda tarojumlar chuqur mantiqqa asoslangan. Buxoriy bu borada o'ziga xos uslublardan foydalanib, xususan bir sarlavha bilan bir va undan ortiq ma'noni qasd qilgani hamda boshqa jihatlar e'tiboridan sarlavha keltirishda ko'p muhaddislardan ustun hisoblanadi.

Buxoriyning tarajumlari bu darajada shuhrat qozonishining bir qancha nazariy asoslari bor. Xususan, olimning hadis ilmida benazirligi, tarajumlarni yozish jarayonida mustahkam ixlosga ega bo'lgani va har bir tarjama uchun namoz o'qigani shular jumlasidandir. Bu haqida Ibn Hajar Asqaloniy aytadi: "Ibn Adiy bir qancha shayxlardan keltirishicha, Buxoriy "Jome"sining tarajumlarini Payg'ambar sallallohu alayhi vasallam qabri bilan minbari orasida ko'chirgan. U har bir tarjama uchun ikki raka'at namoz o'qir edi".

Bundan Imom Buxoriy tarajumlarni yozishdan avval niyatini go'zal qilgani, har bir tarjama uchun alohida namoz o'qib, uni xayrli va barokatli bo'lishi uchun Allohga duo qilgani ma'lum bo'ladi.

"Sahihi Buxoriy"ni chuqur o'rgangan olimlar, uning shorihlari va tadqiqotchilari asardagi tarajumlarning o'ziga xosligi va murakkabligi haqida to'xtalib o'tadilar. Xususan, "Sahihi Buxoriy"ning tarajumlarini ilk sharhlagan olimlardan Ibn Munayyir shunday deydi: "Muhammad ibn Ismoil Buxoriy o'z asariga fiqhni kirgizib, uni tarajumlar ichida ifodaladi. O'z navbatida tarajumlar shodasini ma'nolar javohiri va daqiq haqiqatlar bilan bezadi. Natijada, ularning ba'zidan nima maqsad ekani ochiq bilinsa, ayrimlaridan asl maqsadni bilish yashirin bo'ldi" (Ibn Munayyir, 2023:57).

Ibn Munayyirning mazkur so'zidan Buxoriy o'z asarida fiqhni tarajumlar vositasida keltirib, sarlavhalarni chuqur ma'noli so'zlar bilan ifodalagani, natijada ba'zi tarajumlarni tushunish oson bo'lsa, boshqalarini tushunish murakkabligi kelib chiqadi. Shuni ta'kidlash o'rinliki, mazkur e'tirofni keltirgan Ibn Munayyir "Sahihi Buxoriy"ning tarajumlarini ilk sharhlagan olimdir.

Ibn Munayyirdan so'ng "Sahihi Buxoriy"ga sharh yozgan Anvarshoh Kashmiriy tarajumlar haqida quyidagilarni keltiradi: "Imom Buxoriy tarajumlarni keltirishda ko'p maqsadlarni ko'zlovchi va ajoyibotlar sohibidir. Bu borada unga yetadigani topilmagan. Keyingilardan ham birortasi unga teng kela olmaydi. Zero, Buxoriy bu jabha fotihidir va ayni vaqtda uni o'z nihoyasiga yetkazib qo'ygan ham o'zidir".

Kashmiriyning bu gapidan Buxoriy tarajumlari bilan ko'p ma'nolarni qasd qilishi va odatda odam aqliga kelmaydigan tarzda o'z maqsadini ifodalashi tushunilmoqda. Shuningdek, u tarajum borasida yangi davrni boshlab, uni eng cho'qqiga olib chiqqani va keyingilar bu darajaga yeta olmagani anglashilmoqda. Vaholanki, odatda bir sohada ilk qilingan ishlar sodda bo'lishi, keyingilar uni rivojlantirishi ma'lum. Ammo, chuqur

ma'noli tarojumlarni keltirishni Buxoriy ilk boshlovchi bo'lsa-da, uning o'zi uni eng yuqori cho'qqiga olib chiqqan. Shu sabab, Kashmiriy uni "ajoyibotlar sohibi" deb ta'riflagan.

"Sahihi Buxoriy"ning tarojumlari murakkabligi, unda ko'p ma'nolar ifodalangani, ayrim hollarda ular bilan hadislar orasidagi bog'liqlikni tushunish qiyinligi sabab asarni sharhlaganlar bu jihatga alohida e'tibor berganlar. Hatto, ayrim olimlar aynan tarojumlarning o'zinigina sharhlashga uringanlar.

Anvarshoh Kashmiriy ham "Sahihi Buxoriy"ning boshqa sharhlovchilari kabi tarojumlarni sharhlash, xususan, undagi asl maqsadini ochib berishga harakat qilgan. Kashmiriyning bir qancha yangi qarashlari o'ziga xosligi bilan ahamiyatlidir. Quyidagilar olimning tarojumlarni yoritish borasidagi o'ziga xos yondashuvlari hisoblanadi:

- Hadisda kelib, tarojumda kelmagan ayrim hadis lafzlari Imom Buxoriy nazdida zaif bo'lgan, deb bilishi;
- Buxoriy hadisda kelgan masalani tarojumda keltirmaslik bilan u amal qilinmasligiga ishora qilganini yoritishi;
- Tarojumlarni sharhlashda har doim ham an'anaviy qarashlarni qabul qilmagani;
- Muayyan ma'nodagi tarojumlar silsilasi orasida kelgan tarojumni "injoz" usuli bilan izohlashi.

Anvarshoh Kashmiriy "Sahihi Buxoriy"ning tarojumlarini yoritishda o'ziga xos tutgan yondashuvlaridan biri bu – *hadisda kelib, lekin tarojumda kelmagan ayrim hadisning lafzlari Imom Buxoriy nazdida rivoyat e'tiboridan zaif bo'lgan, deb bilganidir.*

Kashmiriyning "Sahihi Buxoriy" tarojumlari mazmun-mohiyatining yoritilishidagi yana bir yondashuvi bu – Imom Buxoriy hadisda kelgan masalani tarojumda keltirmaslik bilan u amal qilinmasligiga ishora qilgan, deb bilishidir. Zero, Kashmiriy bu yondashuvi bilan Buxoriy tarojumlar orqali ba'zi hadislarda kelgan masalalarga amal qilinmasligiga ishora qilgan, degan g'oyani olg'a suradi. Xususan, Kashmiriy "Ikki mahsiga mas'h tortish" degan bob ostidagi "sallaga mas'h tortish" masalasi bor hadisni sharhlash jarayonida bu fikrini bayon qilgan. Mazkur hadis quyidagichadir:

عَنْ عَمْرِو بْنِ أُمَيَّةَ قَالَ: رَأَيْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْسُحُ عَلَى عِمَامَتِهِ وَخُفَيْهِ، رَوَاهُ الْبُخَارِيُّ وَابْنُ مَاجَةَ

Amr ibn Umayya roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi. U zot shunday deydi: "Men Payg'ambar sallallohu alayhi vasallamning sallasi va mahsisiga mas'h tortganini ko'rdim". Imom Buxoriy va Ibn Moja rivoyat qilgan.

Anvarshoh Kashmiriy mazkur hadisni fihiy jihatdan sharhlar ekan, sallaga mas'h tortish masalasi olimlar orasidagi ixtilofli masalalardan ekanligini ta'kidlagan. Uning aytishicha, Imom Ahmad hadisning zahirini olib, ma'lum shartlar asosida sallaga mas'h tortish mumkin degan. Imom Shofe'iy esa, kishi boshning bir qismini o'ziga, qolganiga salla ustiga mas'h tortsa boshning barchasiga mas'h tortgan bo'ladi, degan. Molikiylarda ham shu kabi fatvo bor ekani keltirilgan. Hanafiy mazhabiga ko'ra, sallaga mas'h tortishning e'tibori yo'q. Imom Muhammad "Muvatto" asariga qilgan ziyodasida sallaga mas'h tortish avval bo'lgani, keyinchalik u tark qilinganini aytgan. Shu sabab ba'zi hanafiy olimlari uni bid'at deganlar. Kashmiriyning o'z xulosasiga ko'ra esa, Imom Muhammadning qarashi eng to'g'rirog'i hisoblanadi. Mazkur qarashlarni bayon qilgan Kashmiriy ba'zi olimlar sallaga mas'h tortish yo'qligini, hadisning bu bo'lagi esa illatli ekanligini aytganliklarini keltirgan (Anvarshoh Kashmiriy, 2005:402).

O'z navbatida Kashmiriy hadisning sallaga mas'h tortish to'g'risidagi qismini illatli deganlar so'zlarini bayon qilar ekan, ularning asoslarini izohlashga harakat qilgan. Xususan, Imom Buxoriyning bu haqidagi yashirin ishorasi haqida gapirib, shunday degan: "Imom Buxoriy garchi sallaga mas'h tortish to'g'risidagi hadisni o'z asarida keltirgan bo'lsa-da, lekin buni o'zining tarojumida ifodalagani yo'q. Bu narsa mazkur masala uning fikriga ko'ra zaif ekaniga dalil bo'ladi. Men uning tarojum keltirish borasidagi odatlarini kuzatib, shuni bildimki: agar uning nazdida hadis quvvatli bo'lib, lekin u hadisda hukmi borasida qarashlar turlicha bo'lgan lafz bo'lsa, hadisni o'z kitobida keltiradi. Lekin u lafzni yoki undan olinadigan masalani tarojum sifatida keltirmaydi. Bu odatini sallaga mas'h tortish borasida ham qo'llashi bu masala borasida u taraddudda ekanligiga dalolat qiladi. Shuning uchun uni tark qilgan va tarojumda ham keltirmagan".

Kashmiriyning gapidan Imom Buxoriy hadisda kelgan biror masala borasida taraddudda bo'lsa, yoki uni batamom qabul qilmasa uni tarojum sifatida keltirmasligi anglashilmoqda. Lekin, u hadisni kitobida keltiraveradi. Chunki, hadisda boshqa hukmlar ham bo'lib, ular haqida Imom Buxoriy tarojum keltiraveradi.

XULOSA

Xulosa qilinsa, Anvarshoh Kashmiriy islom olamida eng qizg'in va din asoslariga bolta urilgan bir davrda yashab ijod qildi. Payg'ambarimiz alayhissalom hadislarini

sharhlashda peshqadam olimlar safidan o'rin egalladi. "Sahihi Buxoriy" va "Sunani Termiziy"ni sharhlashda qo'llagan o'ziga xos uslublari, hadis ilmiga yangilik sifatida kiritgan istiloh va atamalari bir necha asrdan beri davom etib kelayotgan muhaddis va faqihlar orasidagi ixtilofli qarashlarni o'zaro uyg'unlashtirdi. Olimning xizmatlari natijasi o'laroq, hadisning hujjat ekani yoki uning yetib kelishida shubha bor, deyilgan asossiz da'volarni o'z o'rnida bartaraf etdi.

Bundan tashqari, Anvarshoh Kashmiriy "Sahihi Buxoriy" tarojumlarining hali ochilmagan sirlarini ochgan va bu boradagi qarashlarini kuchli dalillar bilan asoslab bergan. Xususan, tarojumlarni o'ziga xos tarzda sharhlashi bilan "Sahihi Buxoriy" asari faqat sahih hadislarni keltiruvchigina emas, balki illatli hadislar yoki lafzlarni bayon qiladigan asar ham ekanini kashf qilgan va bu bilan "Sahihi Buxoriy"ni o'rganishni yangi bosqichga olib chiqqan.

Olimning tarojumlarni izohlashda bir qancha qarashlari ilm olamida yangi va o'ziga xosligi bilan ahamiyatlidir. Xususan, hadisda kelib, tarojumda kelmagan ayrim hadis lafzlari Imom Buxoriy nazdida zaif bo'lgan deb bilishi, Buxoriy hadisda kelgan masalani tarojumda keltirmaslik bilan u amal qilinmasligiga ishora qilganini yoritgani, tarojumlarni sharhlashda har doim ham an'anaviy qarashlarni qabul qilmagani va muayyan ma'nodagi tarojumlar silsilasi orasida kelgan tarojumni "injoz" usuli bilan izohlashi e'tiborga molikdir.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Muhammad ibn Ismoil Buxoriy. Sahihi Buxoriy (Izzuddin Dolliy, Imod Toyyar va Yosir Hasan tahqiqi asosida). – Bayrut: ar-Risola, 2019.
2. Anvarshoh Kashmiriy. Fayzul Boriy. J.2. – Bayrut: Dorul kutubil ilmiya, 2005.
3. Anvarshoh Kashmiriy. Fayzul Boriy. J.3. – Bayrut: Dorul kutubil ilmiya, 2005.
4. Nosiriddin ibn Munayyir. Al-Mutavoriy a'la abvabil Buxoriy. – Damashq: Doru A'toatil ilm, 2023.
5. Muhammad Avvoma. Kalimaat a'n manhajil Imamil Buxoriy fi sahihihi rivayatan va diroyatan (Tuzuvchi D. Muhiyiddin Muhammad Avvoma). – Darband: Dorul-hadis al-avvomiya, 2020.
6. Ibn Saloh. Muqaddimatu ibn Saloh. – Bayrut: Dorul-kutubil-ilmiya, 2003.
7. Abu Zakariyo Navaviy. Irshadu tullabil haqoiq ila ma'rifati sunani xoyril xaloiq. – Damashq: Dorul minhojil qovim, 2019.

8. Ibn Kasir. Al-Bo'isul hasis. – Dammom: Doru ibn Zavziy, 2020.
9. Jaloliddin Suyutiy. Tadribur-Roviy (Shayx Muhammad Avvoma tahqiqi asosida). J.2. – Madina: Dorul Minhoj, 2016.
10. Ibn Hajar Asqaloniy. Nuzhatun nazar fi tavzihi nuxbatil fikar. – Karachi: Bushro, 2017.
11. Molik ibn Anas. Muvatto (Muhammad ibn Hasan rivoyati asosida). – Damashq: Dorul qalam, 2021.
12. Sayyid Abdulmojid G'ovriy. Mu'jamul mustalahotul hadisiya. – Damashq: Doru ibn Kasir, 2012.
13. Ibn Hajar Asqaloniy. Hudus-Soriy (Odil Murshid tahqiqi asosida). J.2. – Bayrut: Ar-Risola al-A'lamiya, 2021.
14. Ali ibn Sulton Qori. Sharhu sharhi nuxbatil fikar. – Bayrut: Dorul-Arqam (chop etilgan sanasi aniq emas).
15. Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Mustalahul hadis. – Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2011.